

Saluum lotum! Καλόν ἔστι τό ζῆν!

Ὅψεις της θρησκευτικότητας του πλήθους στα πρώιμα μαρτυρολόγια*

Ελένη Ν. Ευαγγέλου

Υποψήφια Διδάκτωρ Βυζαντινής Τέχνης
του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
elenevangelou@gmail.com

Περίληψη: Στόχος του άρθρου είναι η προσέγγιση παραγνωρισμένων πτυχών της συλλογικής θρησκευτικότητας, όπως αυτή εκδηλώνεται μέσα από τα πρώιμα μαρτυρολόγια. Ορισμένα αγιολογικά κείμενα, από το δεύτερο έως τον τρίτο αιώνα μ.Χ, επιτρέπουν τη μελέτη της ψυχολογίας των μαζών στη Ρωμαϊκή κοινωνία. Οι αντιδράσεις των ανώνυμων θεατών καλύπτουν ένα ευρύτατο φάσμα συναισθημάτων. Το πλήθος παρουσιάζεται με ρεαλισμό και αντιστέκεται σε κατηγοριοποιήσεις: συχνά, η βία συνυπάρχει και εναλλάσσεται με τον οίκτο.

Summary: This paper aims to approach certain aspects of collective religiosity, as manifested through early martyrdom accounts. Some hagiological texts, dating from the second to the third century AD, allow us to study the psychology of the masses in Roman society. The reactions of anonymous spectators include a wide variety of emotions. The crowd is presented realistically, and resists categorization: violence often coexists and alternates with pity.

Λέξεις κλειδιά: μαρτυρολόγια, συλλογική θρησκευτικότητα, πρώιμος χριστιανισμός

Key words: martyrdom accounts, collective religiosity, early Christianity

* Το κείμενο αυτό παρουσιάστηκε στην Ημερίδα «Αγιογραφικά κείμενα ως πηγές κοσμικής ιστορίας» που διοργάνωσε το Post Augustum και το Τμήμα ΙΑΚΑ του Παν/μίου Θεσσαλίας στις 21 Απριλίου 2018 στον Βόλο.

Στο κέντρο του άρθρου αυτού βρίσκεται το ανώνυμο πλήθος, όπως παρουσιάζεται μέσα από τα πρώιμα μαρτυρολόγια, από τον δεύτερο ως τα μέσα του τρίτου αιώνα μ.Χ. Με άλλα λόγια, θα προσπαθήσω να προσεγγίσω ορισμένες όψεις της ψυχολογίας των μαζών στη ρωμαϊκή κοινωνία, χωρίς να επικεντρωθώ σε ζητήματα που αφορούν το χριστιανισμό και τους διωγμούς. Ενδιαφέρομαι για θέματα συμμετο-

χής, για τα συναισθήματα που εκδηλώνονται, καθώς και για τις μεταστροφές και μεταπτώσεις της συλλογικής θρησκευτικότητας, όπως μας παραδίδεται μέσα από τα μαρτυρολόγια. Πρόκειται για μια σχετικά αγνοημένη πτυχή της καθημερινότητας των Ρωμαίων, η οποία είναι - την ίδια στιγμή- ιδιαίτερα φορτισμένη. Στην επιλογή μου κρύβεται ένα παράδοξο: τα κείμενα που χρησιμοποιώ δεν τοποθετούν τους θεατές

στο κέντρο της αφήγησης. Οι μαρτυρίες που έχουμε στη διάθεσή μας για τη συμπεριφορά του πλήθους προέρχονται από χριστιανούς: οι κακουχίες των μαρτύρων βρίσκονται πάντα σε πρώτο πλάνο. Στα πρώιμα μαρτυρολόγια, οι θεατές δεν εντάσσονται στην αφήγηση μόνο και μόνο για να υπογραμμίσουν την αγριότητα του εθνικών. Αντίθετα, οι αντιδράσεις του πλήθους αποδίδονται με ειλικρίνεια και ρεαλισμό, χωρίς υπερβολές. Ο θυμός συνυπάρχει με τον οίκτο: μια μόνο στιγμή αρκεί για να επηρεάσει σημαντικά τη διάθεση των μαζών, να εξοργίσει ή να κατευνάσει.

Τα πρώιμα μαρτυρολόγια, παρά τον αγιολογικό τους χαρακτήρα, μας βοηθούν να προσεγγίσουμε στιγμές μεγάλης έντασης, οι οποίες σπάνια αφήνουν ίχνη στις πηγές. Σε κάθε περίπτωση, δεν είναι εύκολο να κατηγοριοποιήσουμε μια ετερόκλητη και διαρκώς μεταβαλλόμενη ομάδα ανθρώπων. Συνήθη ερωτήματα περί καταγωγής, ηλικίας ή κοινωνικής θέσης μοιάζουν ανώφελα. Έχουμε όμως την ευκαιρία να εξετάσουμε άγνωστες πλευρές της ανθρώπινης ψυχολογίας και θρησκευτικότητας, θέτοντας νέους προβληματισμούς. Πώς μετατρέπεται το πλήθος σε όχλο; Πώς εκφράζει το θυμό, το φόβο και τη θλίψη μια μεγάλη ομάδα ανθρώπων που βρίσκεται υπό συναισθηματική φόρτιση; Απάντηση σε κάποια από τα παραπάνω ερωτήματα μπορεί να προσφέρει η περίπτωση του Πολύκαρπου, επισκόπου Σμύρνης ο οποίος μαρτύρησε το τρίτο τέταρτο του δεύτερου αιώνα. Όταν οι μαθητές του αρνήθηκαν να θυσιάσουν στους θεούς, οι θεατές εξοργίστηκαν: φώναζαν, έβριζαν και απαίτησαν τη σύλληψη του ηλικιωμένου ιεράρχη, τον οποίο θεωρούσαν υπεύθυνο για την άρνηση αυτή.¹ Όταν ο ίδιος ο Πολύκαρπος αρνήθηκε να προσφέρει θυσία λίγες ημέρες αργότερα, το πλήθος εθνικών και Ιουδαίων που παρακολουθούσε τη σκηνή αντέδρασε με παρόμοιο τρόπο. Οι θεατές

δέχτηκαν την καταδίκη του «πατέρα των χριστιανών και υβριστή των θεών» με ακατάσχετο θυμό και κραυγές. Πρότειναν τη θανάτωσή του από άγρια θηρία, αλλά όταν αυτό απεδέχθη αδύνατο, ζήτησαν δια βοής να καεί ζωντανός.² Ακολουθεί μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περιγραφή του τρόπου με τον οποίο το πλήθος ενεπλάκη άμεσα στη διαδικασία, συγκεντρώνοντας ξύλα και φρύγανα από εργαστήρια και λουτρά.³ Βλέπουμε ολοκάθαρα τις αντιδράσεις ανώνυμων ανθρώπων, οι οποίοι αισθανόταν ότι απειλούνται οι παραδοσιακές λατρείες, ακόμα και η ίδια η συνοχή της αυτοκρατορίας. Κυριαρχούσε ο φόβος και ο θυμός, ενώ επικρατούσε πόλωση ανάμεσα στα δυο στρατόπεδα. Στον σύγχρονο μελετητή, η ατμόσφαιρα θυμίζει συγκρούσεις οπαδών αντίπαλων αθλητικών ομάδων.

Η θρησκευτικότητα του πλήθους εκδηλώθηκε με παρόμοιο τρόπο στην καταγραφή των διώξεων που υπέστησαν οι χριστιανοί της Βιέννας και του Λουγδούνου το 177 μ. Χ. Οι εθνικοί της περιοχής προχώρησαν σε χρήση ακραίας βίας απέναντι στους συμπολίτες τους: ήδη από την αρχή της αφήγησης γίνεται λόγος για την οργή των εθνικών. Κτύπησαν τους συντοπίτες τους με χέρια και πόδια, τους λιθοβόλησαν και τους έσυραν στο έδαφος με πρωτοφανή αγριότητα.⁴ Αρνήθηκαν να ακούσουν οποιαδήποτε προσπάθεια υπεράσπισης, αντιδρώντας με κραυγές και ύβρεις.⁵ Οι κατηγορίες για αιμομιξία και άλλα φρικτά εγκλήματα επιδείνωσαν ακόμα περισσότερο την κατάσταση: ακόμη και οι μετριοπαθείς εθνικοί σκλήρυναν τη στάση τους απέναντι στους χριστιανούς.⁶ Ενδεικτική μοιάζει η περίπτωση του γέροντα Ποθεινού, ο οποίος ζούσε στην τοπική κοινότητα για πολλά χρόνια. Όταν αρνήθηκε να προσφέρει θυσία, το πλήθος τον

¹ *Μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Πολυκάρπου*, 3.2.

² *Μαρτύριον Πολυκάρπου*, 9-12.

³ *Μαρτύριον Πολυκάρπου*, 13. 1.

⁴ *Μαρτύριον τῶν ἐν Λουγδούνῳ τελειωθέντων*, 7.

⁵ *Μαρτύριον τῶν ἐν Λουγδούνῳ*, 10.

⁶ *Μαρτύριο τῶν ἐν Λουγδούνῳ*, 14-15.

ξύλοκόπησε άγρια, κλωτσώντας, βρίζοντας και σέρνοντάς τον στο έδαφος. Όσοι βρισκόταν μακριά και δεν μπορούσαν να τον προσεγγίσουν, του πετούσαν διάφορα αντικείμενα, προσπαθώντας να τον κτυπήσουν με οτιδήποτε κρατούσαν στα χέρια τους.⁷ Οι παραπάνω αντιδράσεις οφείλονται σε εκρήξεις έντονων συναισθημάτων: η οργή εκδηλώνεται τόσο με σωματική όσο και με λεκτική βία και χρησιμοποιείται ως εργαλείο επιβολής. Ξαναβρίσκουμε το πλήθος λίγο παρακάτω στο ίδιο κείμενο, όταν περιγράφεται ο δημόσιος βασανισμός και η εκτέλεση των χριστιανών. Μαθαίνουμε ότι το αμφιθέατρο ήταν σχεδόν γεμάτο με ντόπιους αλλά και επισκέπτες, οι οποίοι ζούσαν σε γειτονικές πόλεις.⁸ Συγκεντρώθηκαν για να παρακολουθήσουν μια δημόσια εκδήλωση πανηγυρικού χαρακτήρα, μέσω της οποίας επιβεβαιωνόταν η αποτελεσματικότητα της κεντρικής εξουσίας στη διαχείριση κρίσεων. Για κάποιος από τους θεατές, μια τέτοια εκδήλωση ίσως αποτελούσε μια ευκαιρία για εκτόνωση.⁹ Ύψωσαν τη φωνή τους και ζήτησαν τη χρήση συγκεκριμένων εργαλείων βασανισμού, αλλά και τη δημόσια διαπόμπευση του Αττάλου, ενός από τα επιφανέστερα μέλη της κοινότητας. Ο άνδρας οδηγήθηκε δυο φορές μπροστά στο πλήθος και έγινε δεκτός με κραυγές, ύβρεις και προπηλακισμούς. Παρά τις έντονες αντιδράσεις, ο Άτταλος δεν δίστασε να ξεκινήσει μακρύ και τεταμένο διάλογο με τους εξαγριωμένους θεατές.¹⁰ Θα μπορούσε το μένος απέναντι στο συγκεκριμένο πρόσωπο να οφείλεται εν μέρει στην υψηλή κοινωνική του θέση και σε ένα αίσθημα εκδικητικότητας για την τωρινή του κατάντια;

Το πλήθος παίζει σημαντικό ρόλο στο μαρτύριο του Πιονίου και των συντρόφων του, το οποίο έλαβε χώρα στη Σμύρνη, το Μάρτιο

του 250 μ.Χ. Όταν οι εκουσίως αλυσοδεμένοι χριστιανοί ξεκίνησαν την πορεία τους προς την αγορά, μια μεγάλη ομάδα ανθρώπων συγκεντρώθηκε γύρω τους. Οι θεατές ήταν τόσοι πολλοί, ώστε αναγκαζόταν να σπρώξουν ο ένας τον άλλο για να δουν καλύτερα. Κάθε διαθέσιμο μέσο χρησιμοποιήθηκε για να εξασφαλιστεί καλύτερη ορατότητα: εθνικοί και Εβραίοι, άνδρες και γυναίκες γέμισαν ασφυκτικά όλους τους διαθέσιμους δημόσιους χώρους, ακόμα και τα υπερώα. Χλεύαζαν, έβριζαν και προπηλάκιζαν -και σε αυτή την περίπτωση- όλους τους χριστιανούς.¹¹ Η οργή, η ειρωνεία και η άσκηση λεκτικής βίας ήταν τα κυρίαρχα μέσα με τα οποία οι θεατές έκαναν αισθητή την παρουσία τους. Σε αντίθεση με όσα έχουμε δει ως τώρα, το πλήθος δεν αντέδρασε με αρνητικό τρόπο όταν ο Πιόνιος αποφάσισε να μιλήσει δημόσια. Αντίθετα, μαθαίνουμε ότι οι συντοπίτες του τον άκουσαν με προσοχή: στον χώρο επικρατούσε απόλυτη ησυχία. Μάλιστα, ορισμένοι εθνικοί τον παρακάλεσαν να θυσιάσει και να αφεθεί ελεύθερος. Δεν είναι εύκολο να εξηγήσουμε αυτή την αξιοπρόσεκτη διαφοροποίηση: ίσως οφείλεται στο σεβασμό που απολάμβανε ο Πιόνιος, τόσο από χριστιανούς όσο από εθνικούς. Αξίζει να σταθούμε στη συγκινητική επίκληση του πλήθους: *Καλόν ἔστι τό ζῆν!*¹² Ορισμένοι από τους θεατές, όχι μόνο επιθυμούσαν να ζήσει ο Πιόνιος, αλλά ήταν διατεθειμένοι να συγκεντρωθούν στο θέατρο για να ακούσουν σε μάκρος όλα όσα ήθελε να τους πει. Ο συγγραφέας του μαρτυρίου σημειώνει με έμφαση ότι η δυνατότητα αυτή ματαιώθηκε επειδή ο ανθύπατος και οι σύμβουλοί του φοβήθηκαν την αντίδραση του πλήθους.¹³ Λίγο παρακάτω στο ίδιο κείμενο, συναντάμε μια ακόμα ζωηρή περιγραφή της πολυκοσμίας και του φορτισμένου κλίματος που επικρατούσε σε ανάλογες περιπτώσεις. Η αγορά της Σμύρνης

⁷ *Μαρτύριον τῶν ἐν Λουγδούνῳ*, 29-31.

⁸ *Μαρτύριον τῶν ἐν Λουγδούνῳ*, 47. 3-4.

⁹ *Μαρτύριον τῶν ἐν Λουγδούνῳ*, 39-42.

¹⁰ *Μαρτύριον τῶν ἐν Λουγδούνῳ*, 43-44.

¹¹ *Μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Πιονίου τοῦ Πρεσβυτέρου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ*, 3. 5-7.

¹² *Μαρτύριον Πιονίου*, 5. 1-4.

¹³ *Μαρτύριον Πιονίου*, 7.1.

γέμισε ασφυκτικά με ανθρώπους που συγκεντρώθηκαν εκεί για να δουν τον Πιόνιο και τους συντρόφους του: ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιπαικτική διάθεση με την οποία τους αντιμετώπιζαν. Αναφέρουμε ενδεικτικά κάποια από τα λόγια του πλήθους, έτσι όπως καταγράφηκαν στο συγκριμένο κείμενο: «Κοίτα πώς κοκκινίζει, αυτός που ήταν πριν τόσο χλωμός!», «Μήπως η νεαρή Σαβίνα φοβάται ότι θα απογαλακτιστεί από τον δάσκαλό της;», «Όσοι δεν θυσιάζουν θα πρέπει να τιμωρούνται!», «Αυτός εδώ ο ανθρωπάκος θα θυσιάσει!», «Ο τάδε και ο δείνα το έχουν ήδη κάνει!». Οι παραπάνω κατηγορίες δεν εκτοξεύονται στον αέρα: ο Πιόνιος απάντησε σε καθεμία από αυτές, ξεκινώντας έναν έντονο και παθιασμένο διάλογο με το συγκεντρωμένο πλήθος. Δεν μοιάζουν όλοι οι θεατές αρνητικά προκατειλημμένοι. Κάποιοι δήλωσαν ότι η τιμωρία που επιβλήθηκε είναι άδικη. Άλλοι του υπενθύμισαν κοινές εμπειρίες, όπως για παράδειγμα το αίσθημα της πείνας κατά τη διάρκεια ενός λιμού.¹⁴ Η άσκηση βίας δεν ήταν ο μοναδικός μηχανισμός πίεσης που χρησιμοποίησε το πλήθος: η συλλογική μνήμη μπορεί να λειτουργήσει με ανάλογο τρόπο. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του Πιονίου στη φυλακή, οι εθνικοί επισκέπτες που προσπάθησαν να τον μεταπείσουν ήταν πολυάριθμοι.¹⁵ Η είσοδος, η παραμονή και η έξοδος του από το κτίριο συνοδεύτηκε από έντονες αντιδράσεις.¹⁶ Η περίπτωση του Πιονίου και των συντρόφων του είναι μοναδική γιατί στο ίδιο κείμενο συνυπάρχει η γλεύη με την κατανόηση, ο παθιασμένος διάλογος με τη σιωπή, η μνήμη με το μίσος. Στο δεύτερο και τελευταίο μέρος του άρθρου θα επικεντρωθώ σε σπάνια στιγμιότυπα διαφοροποίησης ή και απότομης μεταβολής της διάθεσης του πλήθους.

Η νεαρή Αγαθονίκη μαρτύρησε επί Μάρκου Αυρηλίου, δηλαδή μεταξύ των ετών

161 και 180 μ. Χ. Οι θεατές, βλέποντας πως παρέμενε αμετακίνητη, την παρακάλεσαν να θυσιάσει και να μην αφήσει ορφανό το γιό της. Όταν τελικά εκείνη πέθανε, κάποιοι εμφανίζονται να θρηνούν, κάνοντας λόγο για «άδικους νόμους και άδικα προστάγματα».¹⁷ Η μητρότητα φαίνεται να ξυπνά διαφορετικά συναισθήματα στο πλήθος, με κυρίαρχο τον οίκτο. Ο θάνατος μιας νέας γυναίκας που αφήνει πίσω της μικρά παιδιά, έμοιαζε άδικος. Στην ατμόσφαιρα κυριαρχούσε η επίκληση στο συναίσθημα. Μάλιστα, στη λατινική εκδοχή του μαρτυρίου, ο ίδιος ο ύπατος ενθάρρυνε την Αγαθονίκη να ακολουθήσει τις συμβουλές του πλήθους για χάρη των παιδιών της. Εκτός από τη μητρότητα, συγκινεί και το σωματικό κάλλος. Το γυμνό σώμα και η νεανική ομορφιά της Αγαθονίκης προκάλεσαν τον θαυμασμό αλλά και τη λύπη των παρευρισκομένων.¹⁸

Η Περπέτουα και η Φιλικητάτη ήρθαν και εκείνες αντιμετώπιζες με την έντονη αντίδραση του πλήθους, λίγο πριν τη δημόσια εκτέλεσή τους, η οποία έλαβε χώρα το έτος 203 μ.Χ. Οι εθνικοί που παρακολουθούσαν τις εκδηλώσεις προς τιμήν του αυτοκράτορα εκτόξευσαν κραυγές και προσβολές, πυροδοτώντας μια έντονη αντιπαράθεση. Ο διάλογος αυτός εξόργισε ακόμη περισσότερο τους θεατές, οι οποίοι ζήτησαν δια βοής τη θανάτωση των χριστιανών από μονομάχους και άγρια θηρία. Ο ανθύπατος έσπευσε να ικανοποιήσει τη λαϊκή επιθυμία.¹⁹ Όταν η επίθεση μιας λεοπάρδαλης βούτηξε στο αίμα έναν άνδρα με το όνομα Σάτυρος, το πλήθος φώναξε εκστασιασμένο τη συνήθη ρωμαϊκή ευχή πριν την επίσκεψη σε κάποιο λουτρό: *Saluum lotum! Saluum lotum! Saluum lotum!*²⁰ Την ίδια στιγμή, οι θεατές σοκαρίστηκαν όταν ήρθαν αντιμετώπι με τη

¹⁴ *Μαρτύριον Πιονίου*, 10.

¹⁵ *Μαρτύριον Πιονίου*, 12.1.

¹⁶ *Μαρτύριον Πιονίου*, 11. 1.

¹⁷ *Μαρτύριον τῶν Ἁγίων Κάρπου, Παύλου καὶ Ἀγαθονίκης*, 43, 45.

¹⁸ *Idus Aprilis sanctorum martyrum Carpi episcopi et Pamfili diaconi et Agathonicae*, 6.

¹⁹ *Passio Sanctarum Perpetuae et Felicitatis*, 18.

²⁰ *Passio Perpetuae et Felicitatis*, 21. 2-3.

γυμνότητα της Περπετούας και της Φιλικητάτης. Και οι δύο ήταν νεαρές μητέρες: η Φιλικητάτη είχε μόλις γεννήσει πρόωρα, και το στήθος της έσταζε γάλα. Οι θεατές ζήτησαν να καλυφθούν τα σώματά των γυναικών προτού συνεχιστεί η διαδικασία.²¹

Για ποιο λόγο προέβησαν σε αυτή την απαίτηση; Το γυμνό γυναικείο σώμα προκάλεσε και εδώ τον οίκτο και τη θλίψη. Η νεαρή ηλικία και η μητρική τους ιδιότητα ίσως να προσφέρουν μια αποσπασματική απάντηση στο παραπάνω ερώτημα. Σε κάθε περίπτωση, η σκηνή ξεχωρίζει για τον ωμό ρεαλισμό της, αλλά και τη λεπτομέρεια με την οποία αποδίδονται οι απότομες μεταβολές στη διάθεση των θεατών. Ο θυμός, οι ύβρεις και ο ενθουσιασμός για τον επικείμενο θάνατο των κατηγορουμένων, έδωσαν τη θέση τους σχεδόν αμέσως στην ανατριχίλα και τη λύπηση. Αφορμή υπήρξε η δημόσια έκθεση του γυναικείου σώματος, με εμφανή τα σημάδια της μητρότητας.

Με βάση τα επιλεγμένα χωρία που εξετάσαμε συνοπτικά παραπάνω, τι είδους συμπεράσματα μπορούμε να συνάγουμε για την ψυχολογία και την θρησκευτικότητα του πλήθους στα πρώιμα μαρτυρολόγια; Δεν μπορούμε να μιλήσουμε με απόλυτους αριθμούς. Γνωρίζουμε ότι ορισμένες δημόσιες εκδηλώσεις- στις οποίες μπορεί να εντάσσεται ο βασανισμός και η θανάτωση χριστιανών- συγκέντρωναν τεράστια πλήθη. Οι θεατές, εθνικοί και εβραίοι, άνδρες και γυναίκες, συχνά ανταγωνιζόταν μεταξύ τους για μια θέση με καλύτερη ορατότητα. Συνήθως ήταν κάτοικοι της πόλης ή της ευρύτερης περιοχής. Οι θεατές δεν λειτουργούσαν ποτέ ως παθητικοί δέκτες, οι οποίοι περιοριζόταν στο να παρακολουθούν τα τεκταινόμενα. Συνδιαλεγόταν έντονα με τους χριστιανούς και τους εκάστοτε εκπροσώπους της κρατικής εξουσίας. Λειτουργούν συνήθως ως σύνολο, αλλά δεν λείπουν οι φωνές που

διαφοροποιούνται. Η παρουσία τους δεν είναι ποτέ βουβή, ούτε το περιβάλλον τους αποστειρωμένο. Πρόκειται για ένα παλλόμενο συνονθύλευμα ανθρώπων, βαθιά απρόβλεπτο και γεμάτο αντιφάσεις. Οι ανώνυμοι Ρωμαίοι των πρώιμων μαρτυρολόγιων αντιστέκονται σε κάθε προσπάθεια κατηγοριοποίησης: ασκούν σωματική και λεκτική βία, περιπαίζουν, ειρωνεύονται και βρίζουν, απειλούν και φανατίζονται. Όπως είδαμε, το πλήθος μπορούσε να μετατραπεί σε όχλο μέσα σε ελάχιστο χρόνο. Την ίδια στιγμή, η βία δεν είναι η μοναδική αντίδραση που μπορούμε να ανιχνεύσουμε: ο οίκτος, η θλίψη, ο θαυμασμός βρίσκουν και αυτοί τη θέση τους στην ιστορική αφήγηση. Όποια και αν ήταν τα συναισθήματα που καταγράφονται, δεν υπήρξαν ποτέ στατικά και διαφοροποιούνταν σε μεγάλο βαθμό, ανάλογα με την περίπτωση. Η μελέτη της ψυχολογίας και της θρησκευτικότητας του πλήθους μέσα από τα πρώιμα μαρτυρολόγια δεν προσφέρεται για ποσοτικοποιημένες αναλύσεις της ρωμαϊκής κοινωνίας. Δεν μπορεί να εξασφαλίσει σίγουρες απαντήσεις σε στέρεα ερωτήματα. Αντίθετα, επιτρέπει μια κλεφτή, αλλά άκρως γοητευτική ματιά στο ευρύτατο φάσμα της ανθρώπινης ψυχοσύνθεσης.

²¹ *Passio Perpetuae et Felicitatis*, 20. 2-4.